

З ДОСВІДУ УКЛАДАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ З ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

© Краснова Л. В., 2009

Автор ділиться досвідом укладання термінологічних словників з теорії літератури, літературознавства. Йдеться про порядок добору та ієрархічний порядок термінів, про системні правила укладання словника, про важливість термінів та про їхню специфічну вартісність.

The author describes the experience in the work with the terminology vocabularies of theory of literature. The article contains the information on the terms selection, the system of compiling the vocabulary, the importance of terms and their special value.

Проблематика статті – висвітлення теоретичних засад термінознавства в аспекті гуманітарних знань, а саме – літературознавчих.

Мета цієї роботи полягає у тому, щоб висвітлити й передати іншим науковцям, які працюють над укладанням термінологічних словників, власний досвід*, накреслити шляхи розвитку сучасної термінології гуманітарного спрямування.

Самим ґрунтовним термінологічним дослідженням останніх літ в аспекті літературно-поетикальному слід вважати «Літературознавчу енциклопедію» в 2-х томах, яку уклав Ю. І. Ковалів [3]. Перелік джерел подано нижче.

Вищезгадані словники адресувалися різним користувачам: від школяра до філолога-науковця. Загалом всі згадані посібники подають терміни з теорії літератури й літературознавства, крім *Словника гуманітарія*, у якому є статті, присвячені мовознавству, мистецтвознавству, релігієзнавству, філософії, соціальним наукам. Головний напрямок роботи – висвітлення літературно-теоретичної термінології. Ці терміни умовно можна поділити на три групи. До першої групи належать терміни класичного напрямку: епітет, порівняння, метафора, метонімія (різні її види), фігури поетичного синтаксису, ритмомелодика й ін.

Автори не обмежуються традиційними тлумаченнями термінів із часів Аристотеля. Наведено різні дефініції та формулювання, зокрема й власні уточнення з переконливими прикладами. До другої групи термінів віднесено поняття з поглибленим змістом, терміни складніші (роди, види, жанри, композиція, архітектоніка, сюжет, фабула, напрями, течії в сучасному їх висвітленні).

Третя група термінів – це термінологія сучасної світової літературної науки, а також тих галузей, які донедавна або ігнорували, або тлумачили спрощено (інтерпретація, інтертекстуальність, структуралізм, екзистенціалізм, феноменологія, герменевтика, екзегетика, суб'єктний синкретизм тощо).

На п'ятих курсах філологічних факультетів педуніверситетів та університетів, як правило, читаю спецкурс «Інтерпретація художнього тексту». Мета його – поглибити знання, здобуті під час вивчення вступу до літературознавства й теорії літератури, а також – наблизити майбутніх фахівців до сучасного світового рівня розвитку філології. З цих міркувань у літературознавчі термінологічні словники запроваджують такі терміни, як антономазія, аксіологія, антецедент, антропонім, ампліфікація,

* Авторка статті брала участь в укладанні таких словників: 1. М. Т. Демський, Л. В. Краснова. Словник метамови інтерпретатора художнього тексту. – К.: МО України, 1994. 2. Краснова Л. До проблеми аналізу та інтерпретації художнього твору. – Дрогобич: Вимір, 1997. 3. Краснова Л. Словник юного гуманітарія. – Дрогобич, 2007. 4. Краснова Л., Демський М. Словник літературознавчих термінів. – Дрогобич: Коло, 2007. 5. Дубина М. Т., Краснова Л. В., Дубина М. М. Словник літературознавчих термінів. – К. – 2008.

амфіболія, Бірма, брахіоолгія, гетерономія, гендіадис, дескриптивний, дискурс, імпліцитний, когезія, когерентність, інтенції, метагоге, тезаурус та ін.

Інтерпретація (лат. Interpretation – витлумачення, пояснення) – метод літературознавства й літературної критики; тлумачення змісту твору в певній культурно-історичній ситуації його прочитання. Метод ґрунтується на принципі відкритості, багатозначності художнього образу, до якого можна застосувати необмежену кількість тлумачень. За різних історичних умов той самий образ тлумачили по-різному, бо характер тлумачення залежить і від тезаурусу дослідника. Так, Гамлет у різних історичних умовах і світоглядних системах сприймали й сприймають по-різному.

Але як розпочати інтерпретування тексту? Існують різні підходи (їх подають у словниках, в яких автор статті брав участь). Ось деякі орієнтовні підходи до тексту: **діалогічний** (зв'язок з культурою і традиціями епохи, розшифрування лакун); **синхроністичний** (перегук тексту з добою, відбиття рис доби, зумовленість твору часом його творення); **генетичний** (встановлення родоводу, роль варіантів, чернеток, джерела задуму, доля відгалужень); **характерологічний** (характеристика протагоніста, його оточення, мотивування вчинків, зв'язок із загальним задумом твору); **функціональний** (життя твору в часі, його функціонування після опублікування – наклад, розповсюдження, відгуки на твір, цитування й т.ін.); **асоціативний** (чи викликає текст літературні спогади, зіставлення, паралелі з іншими); **жанрово-композиційний** (архітектоніка твору, його цілісність, структурованість, характер жанру, жанрові ознаки); **референційний** (звернення до читача, проблема читача як реципієнта, апелювативна інтонація, характер авторської модальності та інтенцій); **анагогічний** (ціннісний – прилучення твору до вічності, до «надзмісту», наявність у ньому загальнолюдських цінностей, вічних, нешвидкоплинних таких, як у Данте, Сервантеса, Шекспіра, Шевченко); **екзистенційний** (опертя інтерпретатора на власні знання. Це певна зумовленість буттям будь-якого гуманітарного знання); **символістський** (визначення міфологем, символів, ейдосів, архетипів, їх роль в тексті); **інформативність тексту** (наявність певної інформації, імпліцитної – прихованої, експліцитної – явної); **поетичний рівень** (вивчення тропів та їх функцій, залежність від задуму твору, роль поетичної лексики та синтаксису, кожної клітини поетичної структури як стилетворчого фактору); **віршовий рівень** (ритм прози, ритм віршів, ритмомелодика, характер рим, римування їх роль, строфіка тощо); **металінгвальний** (що уявляє із себе текст з огляду на мову: фонетика, морфологія, синтаксис, мовні тропи); **актуальний і потенційний** (ці підходи до тексту встановлюють не лише наявне – актуальне, але й потенційне, не виявлене, приховане в лакунах, паузах, інтонаціях, натяках тощо); **хронотопний** (тлумачення ролі часу й простору як важливих універсалій тексту – крім героя) [1, с. 4–16].

Наведене можна доповнити підходом **історико-типологічним**, який відповідає загальнонауковому критерію єдності історичного й логічного (типологічного) в методі соціогуманітарного знання, а відтак озброює дослідника-інтерпретатора здатністю диференційованої класифікації (типології) явищ та історико-генетичного їх пояснення, включаючи й пояснення функційне (резонанс у сучасному культурному контексті, зокрема доля твору в інокультурних та іночасових контекстах, гіпотетичне моделювання майбутньої долі явища).

Головний метод інтерпретатора – особистісний підхід до тексту, певною мірою – **інтуїтивний**, оскільки саме особистість як суб'єкт культурно-історичної діяльності є джерелом змісту суджень, науково-коректних відносно інтерпретованого тексту – в одному випадку, чи – в іншому – суб'єктивістських, таких, що «вчитують» у твір свою ідею-пристрасть, розглядають його як поштовх (привід, окаянію) для самовираження, автотрансформації поглядів з безвідносною до твору генезою.

Дослідник повинен довести, що текст, який він інтерпретує – художній, що він – явище національної культури. І що кожен текст – це інтертекст. Як зазначає відомий французький філолог-структураліст (головним чином) – Ролан Барт: «Кожен текст виступає як інтертекст; інші тексти існують в ньому на різних рівнях у більш чи менш наявних формах: тексти попередньої культури і тексти культури сьогоднішньої. Кожен текст є новою тканиною, що створена із старих цитат. Фрагменти кодів культури, формул, ритмічних структур, соціальних ідіом і т.п. – усе це ввібрано текстом і перемішано в ньому. Тому що завжди до тексту і навколо нього існує мова. Як

необхідна умова до кожного тексту, інтертекстуальність не може бути зведена до проблеми джерел і впливів, бо вона є що полем анонімних формул, походження яких рідко можна розпізнати, неусвідомлених або механічних цитувань, які наводять без лапок».

Інтертекстуальність – категорія всеохопна і різнобічна. Вона дає уявлення про розвиток літератури, про інтерференцію текстів та їх різних рівнів, про формування своєрідних талантів, самобутніх художників. Інтертекстуальність вимагає від дослідника щоденного поглиблення знань, повсякчасного розширення власного тезаурусу, але дає йому за це насолоду від тексту (за словами Ролана Барта). Барт чітко відрізняв поняття «задоволення від тексту» й «насолоду від тексту»: «Кожний з нас може підтвердити, що задоволення від тексту мінливе: нема жодної гарантії, що той самий текст принесе нам задоволення на другий раз; задоволення скороминує, залежить від настрою, від звичок, від обставин; воно хитке (його можна вимолити в Бажання-почувати-себе комфортно, проте Бажання здатне й відкинути наше благаання); звідси – неможливість міркувати про подібний текст з точки зору позитивної науки (він знаходиться під юрисдикцією науки критичної: задоволення як основоположний принцип критики).

Що стосується насолоди від тексту, то вона не вирізняється мінливістю; з нею справи гірші: вона не дозріває поступово, ніби плід. Тут усе відбувається відразу. Така поспішність виразно помітна в сучасному живописі: тільки но ми з'ясуємо для себе сам принцип нестями, як він одразу губить усяку дієвість і нам доводиться переносити увагу на будь-який інший об'єкт. Ефект гри, ефект насолоди виникає лише з першого погляду» [2, с. 505].

Інтертекстуальність теоретично нова методологія. Вона сформована в 1970–1980 р. як реакція на ортодоксальний структуралізм, що розглядав текст у чистому вигляді, поза зовнішніми зв'язками. Інтертекстуальність стверджує неможливість аналізу структури тексту поза його зв'язками з іншими текстами. Вона є складником культури, бо кожна цитата, незалежно від волі автора, вводить твір у культурний контекст, кожне явище культури, суспільного та інтелектуального життя набуває в мистецтві специфічних рис, зумовлених внутрішніми законами, притаманним саме цій сфері художньої діяльності.

Літературний (художній) текст містить широке поле інтертекстуальних маркерів (сигналів, позначок), що ведуть дослідника до аналізу та певних висновків. Такими маркерами можуть бути епіграфи, заголовки, слова-домінанти, приховані цитати, афоризми тощо.

Ідеологічна основа певного тексту – це насамперед система знаків, за якими можна розпізнати етичні та соціокультурні погляди автора. Теорія інтертекстуальності має дотичність до концепції М. Бахтіна, до його категорії діалогічності, яка є поняттям ширшим, ніж інтертекстуальність.

Однією з іпостасей інтертекстуальності є авторінтертекстуальність, або звернення автора до своїх власних творів, наприклад, у формі авто цитат. Польський дослідник М. Гловінський пропонує під час аналізу тексту вживати такі суміжні типи інтертекстуальності, як трансінтертекстуальність, інтертекстуальність «тексту в тексті»: цитати, алюзії, плагіат, паратекстуальність (розгляд коментарів, передмови, епіграфу, епілогів), метатекстуальність (розгляд ситуації, коли один текст коментує інший), гіпертекстуальність (ситуація, коли виникає зв'язок гіпертексту «В» з попереднім текстом «А»), архітекстуальність (відсилає дослідника до питань генології, оскільки література є сукупністю жанрово орієнтованих текстів) тощо.

Добираючи матеріал *Словника*, автори надавали перевагу сучасному значенню і вживанню термінів і понять, хоч і не ігнорували відомостей про їх історичну еволюцію.

Окрему групу термінів складають ті, що увійшли до наукового вжитку відносно недавно. Йдеться про статті з поезики – основної частини теорії літератури, яка вивчає виразально-зображальні засоби, жанри і форми поезії та прози. Значне місце відведено проблемам віршування, ритмомелодики.

Представлено в *Словнику* й розділ з поетичної лексики, її різновиди (арготизми, архаїзми, варваризми, синоніми, антоніми, макаронічний вірш), поліфункційність поетичної лексики. Розглядають й поліфункційність фігур поетичного синтаксису (різновиди анафор, еліпсис і еліптичні конструкції,

епіфора, анжамбеман, стик, анаколуф, риторичні фігури, алітерація, інверсія, асиндетон, полісиндетон тощо).

Рима відіграє значну роль у поезії. У *Словнику* розглянено різні види рими, роль їх у поетичному дискурсі, характер римового репертуару певного поета. Йдеться про клаузули, про такі різновиди: банальні рими, точні, неточні, приблизні, римоїди, кінцеві рими, початкові, ялові вірші, внутрішні, розглянено різновиди строф, атрофічний вірш, білі вірші тощо.

Статті *Словника* супроводжують необхідними прикладами, переважно з сучасної української літератури, провідних національних митців слова. Вони складаються із слова-заголовка, етимологічної довідки (пояснення походження слова) та дефініції (визначення). В разі потреби стисло подаються додаткові пояснення. Особливо важливі літературознавчі статті мають розгорнутий характер.

Слова-заголовки набрано погрубленим великим кеглем. Майже всі вони подаються з наголосом, іноді з двома, якщо слово вимовляється з подвійним наголосом, напр.: анапест, де наголошені склади -на і -пест.

Заголовок складається з одного, рідше – двох чи й більш іншомовних слів. Іноді він являє собою поєднання іншомовного й українського слів, які позначають одне поняття (напр., копія твору). Посилання на інші, вміщені в *Словнику* терміни, набрані великим світлим кеглем, а в самому тексті – курсивом.

Латинські і грецькі дієслова та переклад їх українською мовою в етимологічних довідках даються у формі першої особи однини, дієслова, взяті з інших мов, – в інфінітиві.

Коли слово-заголовок запозичене з маловідомої або малопоширеної мови, в етимологічній довідці дається лише вказівка на мову, з якої походить це слово. Наприклад, тах (вірменська пісня).

У тексті статті застосовуються загальноприйняті в літературі скорочення. Приклади, що наводяться для ілюстрації термінів, набрані дрібним кеглем чи курсивом.

Слова-заголовки подаються переважно в однині. Заголовок дається в множині, якщо це відповідає загальноприйнятій практиці (наприклад, робітничі пісні, риторичні фігури).

Для збільшення інформативності *Словника* в етимологічній довідці наводиться іншомовне слово або слова, від яких певний термін походить, а часом і першоджерело. Наприклад, герой (від грец. ήρωο – богатир, воїн, людина казкової сили і мужності; гротеск (франц. grotesque, італ. grottesco – химерний, від grotta печера).

У пропонованому *Словнику* втілено не тільки досвід авторів: літературознавців, викладачів і авторів наукових праць, а й досвід, творчі надбання багатьох письменників, вчених-філологів, істориків, мистецтвознавців, естетиків, філософів – сучасників і їх попередників. Згадати передовсім потрібно Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, П. Грабовського, О. Потебню, Ф. Колесу, М. Грушевського, Г. Майфета, С. Єфремова, Д. Донцова, М. Зерова, Д. Загула, І. Опенка, Є. Маланюка, В. Бобинського, А. Кацнельсона, М. Рильського, О. Гончара, Л. Костенко, І. Драча, Д. Павличка та ін.

Прислужились у підготовці *Словника* дослідження з історії і теорії літератури відомих українських і зарубіжних літературознавців: Д. Чижевського, М. Возняка, В. Щурата, В. Радзиковича, К. Студинського, Є. Шабліовського, Г. Сидоренко, В. Якубовського, М. Жулинського, Наталії Костенко, М. Гнатюка, М. Гуменного, Я. Білоштана, П. Кононенка, Михайлини Коцюбинської, П. Пилиповича, С. Крижанівського, Л. Новиченка, О. Мишанича, Г. Сивоконя, Л. Дем'янівської, М. Ільницького, І. Денисюка, Б. Мельничука, Р. Кирчива, Р. Гром'яка, А. Жовтіса, П. Волинського, В. Кудіна, В. Іванисенка, В. Яременка, І. Фізера, Ю. Шереха, а також: В. Жирмунського, Б. Томашевського, Ю. Тинянова, Л. Тимофеева, Ю. Лотмана, М. Гаспарова, В. Кулешова, П. Ніколаєва, І. Волкова, Б. Сучкова та ін.

Взірцями укладання матеріалу, витлумачення окремих термінів авторам *Словника* послужили «Литературная энциклопедия» (М., 1929–1935. – Т. 1–9), «Краткая литературная энциклопедия» (М., 1962–1978. – Т. 1–9), «Українська Радянська Енциклопедія» (К., 1959–1965. – Т. 1–17), «Літературна енциклопедія» (К., 1988–1990. – Т. 1–2), а також «Шевченківський словник» (К., 1976. – Т. 1–11), «Мифологический словарь» (М., 1991), «Лермонтовская энциклопедия» (М., 1981),

«Литературный энциклопедический словарь» (М., 1987), «Франциск Скарына і яго час. Энциклапедычны даведнік» (Мінськ, 1988), «Словник літературнознавчих термінів» В.М.Лесина і А. С. Пулинця (Вид. 3-те, К., 1971), «Slovník terminów literackich» М. Главинського, Т. Косткевичової, А. Анопель-Славинської і Я. Славинського (Варшава-Краків, 1976), «Slovník terminów literackich» С. Серотвінського (Вроцлав-Варшава-Краків, 1970), «Словарь литературоведческих терминов» (за ред. Л.Л. Тимофеева і С. В. Турасева) (М., 1974), «Поэтический словарь» А. Квятковского (М., 1966), «Паэтычны слоунік» В. Рагойшы (Мінськ, 1987), «Журналістика в термінах і виразах» Д. Григораша (Львів, 1974), «Літературознавчий словник-довідник» (За ред.: Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.; – К., 1997).

У процесі роботи над *Словником* своїми порадами авторам допомогли члени кафедр теорії літератури Київського університету імені Тараса Шевченка, Волинського університету імені Лесі Українки, Дрогобицького університету, секції теорії літератури Відділення філології та мистецтвознавства АН ВО України, за що виносимо їм щире подяку. Вдячні автори *Словника* і доктору філологічних наук М. А. Ігнатенку, кандидатам філологічних наук М. П. Кодаку та О. І. Гайнічеру за слушні поради й допомогу при підготовці рукопису *Словника* до друку.

Будемо вдячні також усім, хто висловить про нього зацікавлене слово, надішле поради чи побажання.

Таким чином, термін як такий є поштовхом до думки про Слово, а відтак про Текст і його непроминуці властивості, про його цінність як відбиття думок та інтенцій автора й ширше – про культуру загалом.

1. Краснова Л. *До проблеми аналізу та інтерпретації художнього твору* / Л. Краснова – Дрогобич, 1997. 2. Барт Р. *Избранные работы. Семиотика. Поэтика* / Р. Барт – М.: Прогресс, 1969. 3. Ковалів Ю. *Літературознавча енциклопедія* / Ю. Ковалів – К.: Академія, 2007.